

מכון לנדר

אסירי עוני וברזל

(תהילים קז, י)

עבודה סמינריונית

מוגשת לפרופ' נחם אילן

על ידי נורית אושרי שפירו

ת"ז 025270000

דצמבר 2008

מוקדש לאסירי הפרשה,

לקדושים שמואל עזאר וד"ר משה מרזוק הי"ד

ולד"ר יוסף מרזוק יבדל"א, העושה כל חייו להנצחת זכרם ופועלם

איור של מאיר זפרן

תוכן העניינים

4	מבוא
8	רקע
8	גיוס אנשי הרשת
10	החוליה הקהירית
11	החוליה האלכסנדרונית
13	הפעילות ותוצאותיה
14	תוצאות הכישלון המבצעי במצרים
17	תוצאות הכישלון המבצעי בישראל
18	מדוע הופעלה החוליה האלכסנדרונית בקהיר?
18	מאלכסנדריה לקהיר
21	עצם הפעלת החוליה
26	ייצוג אנשי החוליות בספרות ובמחקר
28	מבצע סוזאנה
28	מי נתן את ההוראה
29	אנטומיה של בגידה
31	קלב"ן
32	עדות אישית: "הפרשה" מנקודת ראותי
34	המשימה האבודה
36	סיכום ומסקנות
37	ביבליוגרפיה

מבוא

פרשת "העסק הביש" התחוללה בקיץ 1954 במצרים. קבוצה של צעירים יהודים וצעירה אחת, בקהיר ובאלכסנדריה, נענו לקריאתה של מולדת קרובה-רחוקה והתארגנו לרשת מחתרתית בשירות מדינת ישראל. הכוונה המקורית הייתה להפעיל את החוליות בשעת מלחמה, כתשתית למילוט היהודים המקומיים או כל פעולה אחרת שתידרש. עד אז הן היו אמורות להישאר "רדומות". הצעירים גויסו בשנת 1951 על ידי אברהם דר וחלקם עברו הכשרה בארץ. הם ביצעו מספר פעולות ונתפסו בידי אנשי הבולשת המצרית. הצעירים היו קורבנות של סוכן כפול שנשלח להנהיגם (אברי אלעד) ועברו תקופה של סבל, עינויים ובדידות נוראה בכלא המצרי. חלקם נכלאו שבע שנים (מאיר זפרן ומאיר מיוחס) ואחרים ישבו בכלא ארבע עשרה שנים ושחררו לאחר מלחמת ששת הימים במסגרת עסקת חילופי שבויים (ויקטור לוי ופיליפ נתנון נשפטו למאסר עולם, רוברט דסה ומרסל ניניו נשפטו לחמש עשרה שנים).

המשפט שנפתח בקהיר בעקבות תפיסת הרשת כונה במצרים "משפט ה-13 בקהיר". להלן שמות שלושה עשר הנידונים וגזר דינם (מנויים על פי הסדר המובא בפרוטוקול המשפט בקהיר):

1. **אברהם דר**, המכונה ג'ון דרלינג, קצין בצה"ל בדרגת סרן. נידון למוות שלא בנוכחותו. חי כיום בארץ (סירב להתראיין).
2. **ד"ר משה לייטו מרזוק**, בן 28, רופא בבית החולים היהודי בקהיר. הועלה לגרדום ב-31 בינואר 1955. הועלה לדרגת סא"ל לאחר מותו.
3. **שמואל בכור עזאר**, בן 24, מורה באלכסנדריה. הועלה לגרדום ב-31 בינואר 1955. הועלה לדרגת סא"ל לאחר מותו.
4. **ויקטור מואיז לוי**, בן 21, מאלכסנדריה. נשפט למאסר עולם. שוחרר בשנת 1968. עלה לארץ ונפטר בשנת 2003.¹
5. **ויקטורין ניניו**, המכונה "מרסל", בת 24, פקידה בקהיר. נשפטה לחמש עשרה שנים. שוחררה בשנת 1968. חייה כיום בארץ (סירבה להתראיין).

¹ ויקטור לוי ופיליפ נתנון נפטרו שניהם משחמת הכבד. ד"ר יוסף מרזוק סיפר לי בשלהי 2008 כי כיום ידוע ששחמת הכבד היא תופעת לוואי של הידבקות בנגיף דלקת הכבד הזיהומית HHV מסוג C, המועבר בדם. עוד ידוע שהוא אנדמי במצרים. בשנות החמישים נהגו להרתיח מזרקים ולא להשתמש במזרקים חד פעמיים, בייחוד בבתי סוהר במצרים. כיום ידוע שההרתחה אינה מספיקה כדי להשמיד נגיפים מסוג זה. תופעת לוואי של הידבקות בנגיף היא שחמת הכבד, המופיעה כעבור 20 שנה לאחר ש"מבריאים" מן הדלקת הזיהומית, ולפיכך לא מן הנמנע שסיבת המוות של שניהם מקורה בכלא במצרים.

6. **רס"ן מקס בינט**, בן 37, פקיד ב"אנגלו אג'יפסיאן", התאבד בתאו במהלך תקופת החקירות.
7. **פול פרנק**, הידוע בכינויו "האדם השלישי", הוא אברי אלעד. נידון למוות שלא בנוכחותו במצרים. הועמד לדין בארץ בדלתיים סגורות בשנת 1957, בגין החזקת מסמכים סודיים וקיום מגע עם האויב ונידון לעשר שנות מאסר. לאחר שריצה את תקופת המאסר ירד לארה"ב ונפטר שם בשנת 1993.
8. **פיליפ הרמן נתנזון**, בן 21, מאלכסנדריה. נשפט למאסר עולם. שוחרר בשנת 1968. עלה לארץ ונפטר בשנת 2004.²
9. **רוברט ניסים דסה**, בן 21, מאלכסנדריה. נשפט לחמש עשרה שנים. שוחרר בשנת 1968. חי כיום בארץ.
10. **אלי יעקב נעים**, בן 22, פקיד מקהיר. נמצא חף מפשע. עלה לארץ, עבר חקירות מודיעיניות בחשד שווא שהפליל את חבריו וכתוצאה מהן ירד לארה"ב. נפטר בשנת 2008.
11. **מאיר יוסף זפרן**, בן 26, מהנדס-ארכיטקט מקהיר. נידון לשבע שנים. שוחרר בשנת 1961. חי כיום בארץ.
12. **מאיר שמואל מיוחס**, בן 29, סוכן מאלכסנדריה. נידון לשבע שנים. שוחרר בשנת 1961. עלה לארץ ונפטר בשנת 2004.
13. **סיזאר יוסף כהן**, בן 37 פקיד בנק מקהיר. נמצא חף מפשע. עלה לארץ ונפטר זמן קצר לאחר מכן.

שתי שאלות מעסיקות אותי בעבודה זו: הראשונה, מדוע הופעלה החוליה האלכסנדרונית בקהיר במקום החוליה הקהירית שהייתה מקומית ולכן בעלת יתרונות ברורים; והשאלה השנייה, כיצד מוצגות שתי החוליות בספרות ובמחקר.

ביקשתי לברר האם התרעתו של ד"ר משה מרזוק על כך שהחוליות אינן מיומנות ואינן מאומנות לבצע פעולות מהסוג הזה הובאה בחשבון והועברה הלאה למפקדים בארץ; והאם בספרות ובמחקר מוזכרת החוליה הקהירית.

בבואי לחקור את פרשת "העסק הביש" נתקלתי במספר קשיים. ראשית, למרות שבתחילה נראה היה כאילו עומדים לרשותי חומרים רבים ומגוונים משום שבמהלך השנים נכתבה ספרות ענפה על "הפרשה" והאירועים הקשורים בה, קריאה מדוקדקת בהם לימדה אותי שמעט מאוד נכתב על

² ש.ס.

חברי החוליות שנמקו בבתי הכלא המצריים. רוב המקורות הכתובים שעמדו לרשותי עסקו בעיקר בפן הפוליטי של הפרשה בארץ.

שנית, ארכיון צה"ל, שם קיוויתי למצוא מסמכים שאמורים לשפוך אור על הפרשה, על ההתרחשויות שקדמו לה ועל מה שקרה בעקבותיה – נחסם בפניי. כשנפגשתי עם מר דורון אביעד, מנהל ארכיון צה"ל בתל השומר, הוא הבהיר לי שכל המסמכים הנוגעים לסוכנים של המודיעין בכל ארצות ערב חסומים בפני הציבור. המסמכים היחידים שהורשה לי לעיין בהם היו פרוטוקול המשפט בקהיר ומספר מאמרים מהעיתונות המצרית מאותה תקופה (מתורגמים לעברית).

מעבר למקורות הכתובים, חשוב היה לי להכיר את הנפשות שעדיין חיות עמנו כדי לשמוע מכלי ראשון את שעברו וחוו. מפיהם של רוברט דסה ומאיר זפרן (אשר ישבו בכלא במצרים), יוסף מרזוק (אחיו של ד"ר משה מרזוק הי"ד, אשר הועלה לגרדום) ועובדיה דנון (מגייס אנשי החוליה באלכסנדריה) למדתי על ראשית האירועים במצרים, על ההכשרה בישראל שעברו חלק מחברי החוליות, על הציפיות מהם, על ציפיותיהם ממפקדיהם בארץ ועל האחריות העצומה שהרגישו ושנטלו על עצמם כאשר נתפסו.³

למעשה, יש בעבודה עירוב של מחקר המקובל במדעי הרוח והמתבסס בעיקר על מסמכים (מכתבים, פרוטוקולים, ספרים, תמונות וכדומה) ומחקר איכותני (ראיונות עומק) הנקוט במדעי החברה. לכאורה זה ערבוב מין בשאינו מינו, אך אם הדבר נעשה מתוך מודעות ובזהירות אפשר לצאת נשכרים יותר וליהנות מן היתרונות היחסיים של השיטות השונות.

העדויות ששמעתי מכלי ראשון, בעיקר פרטים שלא נזכרו אף לא בספר אחד מאלה שסקרתי במחקרי, שפכו אור על הפרשה ועזרו לי להבין טוב יותר אירועים שהתרחשו ואת המציאות והתחושות של גיבורי הפרשה. קיבלתי תשובות גם לשאלות שאולי לא נשאלו בעבר, בעיקר בראיון שערכתי עם מאיר זפרן, שכלל לא רואיין ל"מבצע סוזאנה", הספר המפורט ביותר שנכתב על הפרשה עד היום.

השתדלתי להיות ערה ומודעת לחסרונות שבראיונות, מעבר לראייה הסובייקטיבית של המרואיינים, בעיקר לכך שייתכן כי חמישים וארבע השנים שעברו מזמן התרחשות הפרשה פגעו בזיכרון המרואיינים או שינו את תפיסת האירועים הכוללת שלהם.

³ לצערי, סירבו מרסל ניניו ואברהם דר להתראיין.

היה עלי להצליב פרטי מידע שנמסרו לי בראיונות ולאמת אותם בספרות ובמחקר כדי לבסס את העובדות המובאות בעבודה. קשה היה לי לנטרל את רגשות הצער, התסכול והזעם שעלו בי לנוכח העוול שנגרם לגיבורי הפרשה וקשה אף יותר להתנסח בצורה אובייקטיבית גם כאשר התמונה המצטיירת חמורה ומזעזעת.

אני מודה מקרב לב למרואיינים שלא חסכו בפרטים והסכימו לחזור אל תקופה קשה מאוד בחייהם, העלו מחדש זיכרונות ושיתפו אותי בהם, אף שאת חלקם הם היו מעדיפים לשכוח: ד"ר יוסף מרזוק (אחיו של ד"ר משה מרזוק ז"ל), מר עובדיה דנון, מר מאיר זפרן ומר רוברט דסה. תודה גם לגבי רחל (שלה) שיפמן, בתו של ד"ר חיים (ויקטור) סעדיה ז"ל, על החומר הרב שהעמידה לרשותי, ובו הערותיו החשובות של אביה.

תודה מעומק הלב מגיעה גם לפרופסור נחם אילן, אשר הנחה אותי במסירות בכתובת העבודה, על עצותיו המועילות והמחכימות ועל שתרם מידיעותיו הרבות בכל שלב בעבודה.

רקע

העיתונאי אביעזר גולן הוציא לאור את ספרו המקיף "מבצע סוזאנה" בשנת 1976, ובו סיפורם של נידוני הפרשה כפי שסיפרו לו מרסל ניניו, ויקטור לוי, רוברט דסה ופיליפ נתנון.

בזמן שפורסם הספר עדיין נותרו פרטים רבים חסויים ומטושטשים – כך למשל, האישים שהיו פעילים בפרשה כונו בכינויי מחתרת כמו "האדם השלישי", "קצין המילואים", "הגבר". צנזורה חמורה מנעה בישראל כל פרסום מפורט יותר ואפילו ציטוט דברים שראו אור בכתבי עת בחו"ל.⁴ שאלות רבות של הנידונים עצמם נותרו ללא מענה, וקשה מאוד לראות את התמונה האמתית ולחשוף את חלקי התצרף המוסתרים. אין זו הערת ביקורת לגולן, אלא תוצאה של המאמץ הממסדי להסתיר מידע.

גיוס אנשי הרשת

בשנים הראשונות של צה"ל הוקמה בחיל המודיעין יחידה סודית במיוחד – יחידה 131, שעסקה בהקמת רשתות מבצעיות בארצות ערב. ליחידה 131 נועדו שתי משימות: האחת לספק מודיעין חיוני לישראל, והאחרת – בעת חירום ומלחמה – לבצע פעולות חבלה ופעולות מיוחדות אחרות אשר תשבשנה את יכולת הפעולה הצבאית של היריב.⁵

באפריל 1951 הגיע למצרים איש היחידה, אברהם דר, מצויד בדרכון בריטי על שם ג'ון דרלינג, במטרה להקים רשת חשאית שתפקידה לבצע פעולות מיוחדות בתוך מצרים בעת מלחמה.

שליחי העלייה מישראל שפעלו במצרים באותה עת הסתייעו בשני יהודים מקומיים: ד"ר ויקטור סעדיה, רופא צעיר שאך עתה סיים את לימודי הרפואה,⁶ ועובדיה דנון, מנהל משרד נסיעות באלכסנדריה, ששימש כסות לפעולת "המוסד לעלייה" וטיפל בהסעת שיירות עולים לאחד הנמלים בדרום אירופה.⁷

⁴ גולן, עמ' 9.

⁵ אבנר, עמ' 10.

⁶ פרטים נוספים בדבר פועלו של סעדיה ניתן למצוא בפרק "ציונות ועלייה" בספר מצרים, בעמ' 204.

⁷ אבנר, עמ' 10.

אברהם דר יצר קשר⁸ עם ויקטור סעדיה בקהיר ועם עובדיה דנון באלכסנדריה ובאמצעותם הכיר את הצעירים שמהם הורכבו שתי החוליות של הרשת, האחת בקהיר והאחרת באלכסנדריה. דר ביקש שמות של צעירים שיוכל לגייס לתפקיד רגיש למען מדינת ישראל, שעלול להיות גם מסוכן.

המטרה הייתה להכין תשתית: בסיסים מוסווים היטב בבתי דירות בערים הגדולות, ו"סליקים" של נשק וחומרי חבלה. התכנית הייתה שמאוחר יותר יעזבו כל אלה שעסקו בהכנת התשתית את מצרים, ובמקומם יבואו פעילים אחרים נקיים מכל חשד ולא קשורים בתנועה הציונית.

ד"ר ויקטור סעדיה הכיר את ד"ר משה מרזוק והמליץ עליו כעל אדם ראוי ביותר, ציוני, שלבטח יסכים להתגייס למשימה. ד"ר סעדיה, שעמד בראש תנועת "בני עקיבא" במצרים כל עוד פעלה בגלוי (עד 1948), המליץ גם על רוברט דסה מאלכסנדריה כעל מועמד מצוין לגיוס ועל מרסל נינו מקהיר. עובדיה דנון הכיר את ויקטור לוי, את פיליפ נתנזון ואת שמואל עזאר מאלכסנדריה, שהיו פעילים מאוד בתנועת הנוער "דרור" בעיר וידע שהם תומכים נלהבים בישראל.⁹ הוא המליץ עליהם ועל מאיר מיוחס. עם כולם שוחח וקיבל את הסכמתם העקרונית לגיוס לרשת. אברהם דר פגש כל אחד מהמועמדים בנפרד והותיר עליהם רושם אדיר. בלי יוצא מן הכלל הסכימו כולם להתגייס מרצון למען מדינת ישראל ועשו זאת בהתלהבות.

בקהיר התבקש ד"ר משה מרזוק להמליץ על אנשים ראויים נוספים וכך גויסו אלי נעים ומאיר זפרן, אשר הרכיבו את התא הקהירי.

בסוף אוגוסט 1951 עזב אברהם דר את מצרים. הוא הניח מאחוריו שני תאי מחתרת בשלבי התארגנות, בקהיר ובאלכסנדריה. לכל אחד מהם הייתה דירת מפגש מצוידת ב"סליק". המקשרת בין שני התאים הייתה ויקטורין (מרסל) נינו.¹⁰ הפעם הבאה שפגשה מרסל באברהם דר הייתה בישראל, שבע עשרה שנה לאחר מכן.

⁸ בעזרת שלמה הלל (כיהן מאוחר יותר כחבר הכנסת, כשר בממשלת ישראל וכיו"ר הכנסת), ששהה אז במצרים בשליחות המוסד לעלייה ב'.

⁹ פרטים על תנועות הנוער ראו אצל קמחי, עמ' 189.

¹⁰ גולן, עמ' 39.

החוליה הקהירית

החוליה הקהירית הורכבה מד"ר משה מרזוק שעמד בראשה (והיה עתיד לנסוע לישראל לאימונים ולהדרכה), אלי נעים, מאיר זפרן ומרסל נינו. כאמור, מרסל הייתה אשת הקשר. היא קיבלה מכתבים וכספים שהייתה צריכה להעביר לאחרים. בראשית 1953 אף קיבלה שני מכשירי אלחוט ממקס בינט והעבירה אותם לרשותו של ד"ר משה מרזוק.

היחיד מחברי החוליה הקהירית שיצא לאימונים בארץ היה ד"ר מרזוק. מרזוק נתבקש לאסוף מידע על הצבא המצרי ועל בסיסיו הצבאיים.¹¹ הוא הסכים למשימת איסוף המידע והסכים אף לנסות ולפזר חומר תעמולתי נגד השלטון במצרים בשיטות פרימיטיביות שלא תמיד צלחו. מאיר זפרן עזר לו בכך, אף ששניהם לא קיבלו שום הדרכה ואימון בשיטת ההפצה הזאת. בשנת 1952 נסע ד"ר מרזוק לארץ דרך צרפת. בארץ הכיר את עמיתו לרשת ממצרים, ויקטור לוי. בדיעבד התברר שאחת הבעיות הקשות הייתה חוסר המידור בין אנשי הרשת. הייתה תחושה שכולם הכירו את כולם, בקהיר ובאלכסנדריה. העדר המידור סיכן את כל חברי הרשת למן הרגע שנתפסו ראשוני החברים מהרשת באלכסנדריה.

בארץ עבר ד"ר מרזוק הכשרה של חיל המודיעין ביחידה 131. מפקדו היה סא"ל מרדכי (מוטקיה) בנצור, מפקד היחידה ומפקדו של בנצור היה אל"ם בנימין גיבלי. לימים תיסוב "הפרשה" סביבו וסביב שר הביטחון דאז, פנחס לבון. בהקשר זה כונה גיבלי "הקצין הבכיר". ההכשרה כללה קורס בכימיה ובחומרי נפץ, קורס באלחוט, בצופן, בטופוגרפיה ובקריאת מפות, והכשרה בצילום. כאשר חזר ד"ר מרזוק למצרים נחשב התא הקהירי לרדום מכיוון שבינתיים לא נקרא לפעול על ידי מפעיליו בארץ. טרם נסיעתו קיבל מרזוק ממרסל שני מכשירי אלחוט שלא השתמש בהם והיו אמורים להימסר לאנשי התא באלכסנדריה. כאשר חזר מן ההכשרה בארץ באוקטובר 1952, לאחר שנמסרו המכשירים לאנשי אלכסנדריה, לא נשאר אף לא מכשיר אחד אצל משה מרזוק, מנהיג החוליה הקהירית. עובדה זאת מלמדת יותר מכול על כך שללא קשר עם המפעילים בארץ, אין לדבר על כשירות מבצעית לפעילות בקהיר. התא נשאר רדום וכאילו "יצא מן המשחק".

¹¹ על פי דברי מאיר זפרן בראיון שערכתי עמו ב-20 בדצמבר 2007.

החוליה האלכסנדרונית

עם אנשי התא באלכסנדריה נימנו ויקטור לוי, פיליפ נתנזון, רוברט דסה, שמואל עזאר ומאיר מיוחס. כולם היו פעילים בתנועות הנוער הציוניות. הראשון שיצא להכשרה בארץ (בשנת 1952) היה ויקטור לוי, שנשא דרכון יווני ועסק בחקלאות. הוא יצא ממצרים לאחר שהתקבל ללימודי חקלאות בצרפת, ומשם הגיע לישראל באוניית עולים. בארץ פגש את ארוסתו, סוזאן (על שמה נקרא המבצע) ובישר לה שייאלצו לדחות את חתונתם עקב מחויבותו לחיל המודיעין.

רוברט דסה ופיליפ נתנזון יצאו שניהם ממצרים בינואר 1953 בהפרש של כמה שבועות. גם הם הגיעו לישראל להכשרה של חיל המודיעין דרך צרפת. הם הוזהרו מפני הסכנה הרבה שיש בפעולות שהם עתידים לבצע, אך לא שמעו ולו הרצאה אחת שהוקדשה לאפשרות של חשיפה, שאולי ייתפסו בידי המצרים, ולא תודרכו באשר לדרכי ההתמודדות עם מצב כזה. כאשר חזרו למצרים לא היו ברשותם דרכוני מילוט או אפשרויות להינצל אם ייכשלו במשימתם. להיפך, הם הכירו את כל חברי התא שלהם ואף את עמיתיהם בקהיר, ואפילו "סיפור כיסוי" לא היה להם.

עם צאתם של השלושה להכשרה שקע תא אלכסנדריה בתרדמה.¹² היחיד בתא האלכסנדרוני שלא השתתף בהכשרה בארץ היה שמואל עזאר. מאיר מיוחס היה חלק מן החוליה אך מעולם לא נטל חלק בפעילות המבצעית, אלא דאג למימון ולמקום מסתור לאנשי החוליה.

באוקטובר 1953, עם חזרתו של פיליפ נתנזון מן ההכשרה בארץ, נמצאו כל חברי החוליה האלכסנדרונית במצרים והחוליה החלה להתעורר. שמואל עזאר, אלחוטאי חובב אך מומחה, התקין על גג הבית המושכר אנטנה מוסווית. כאשר סיים את המלאכה נסע לקהיר לפגוש את משה מרזוק ולקבל מידיה את מכשיר האלחוט – משדר זעיר שקיבל ממרסל ניניו. עזאר התחיל לקבל תשדורות מן הארץ פעמיים בשבוע. את המשדר השני, שהיה ברשותו של מרזוק, מסר לויקטור לוי כאשר הגיע הלה לביקור באלכסנדריה.

בטרם יצא לקהיר הורה אברהם דר לפיליפ נתנזון ללמוד את מקצוע הצילום והפיתוח, כדי שבבוא העת ישמש כאיש הצופנים של התא.¹³ נתנזון היה לצלם מקצועי. הוא קיבל רישיון לעסק וקבע אותו באחד מחדרי דירות המסתור של הרשת. הוא וחבריו היו מתקרבים לנמל ומתבוננים מקרוב

¹² גולן, עמ' 53.

¹³ שם, עמ' 41.

באוניות הצי של הצבא המצרי. ויקטור לוי, שהיה אחראי עתה לחברי התא, גייס עוד שלושה
חברים: ז'אק דנון, ז'אק פרחי וגיוני מצא. אלה לא הוכנסו במהרה בסוד העבודה השוטפת.

הפעילות ותוצאותיה

כאשר הגיע פול פרנק (שמו המחתרתי של אברי אלעד) למצרים ב-28 ביוני 1954 הוא פגש את פיליפ נתנזון וביקש ממנו להפגישו עם ויקטור לוי.¹⁴ נתנזון חש שמשהו לא היה כשורה בהתנהגותו הראונית של פרנק,¹⁵ אך לוי הרגיע אותו למחרת, וניכר שהתרשם מאוד מביטחונו העצמי של פרנק. ימים ספורים לאחר מכן ביקש נתנזון מפרנק דרכוני מילוט עבור חברי הרשת למקרה שייתפסו ויאלצו לעזוב בחופזה את מצרים. נתנזון אמר: "אם מתחילים בפעולות, צריך להכין גם דרך נסיגה. זה האלף-בית של כל מבצע".¹⁶ פרנק הרגיע אותו שהדבר לא מהווה בעיה מכיוון שיש לו חבר חשוב, שבתוך שעות יוכל להסדיר רשיונות מעבר דרך לוב.

פרנק התרשם מאוד מאישיותו של שמואל עזאר והתייחס אליו כאל ראש החוליה האלכסנדרונית.¹⁷ עזאר סיים בהצטיינות לימודי הנדסה באוניברסיטה באלכסנדריה ונדע כבעל כישרונות מופלגים.¹⁸ פרנק הסביר לחברי החוליה שעליהם להתחיל לבצע פעולות שיעוררו תהודה בציבור ולא לנסות לגרום נזק חומרי דווקא.

חברי החוליה האלכסנדרונית ביצעו ארבע פעולות:

1. ביום שישי, 2.7.1954, יצאו רוברט דסה ופיליפ נתנזון לכיוון סניף הדואר המרכזי באלכסנדריה. דסה שלשל שתי תבילות למשלוח, ובאחת מהן הטמינו חומר נפץ. האש שהתלקחה גרמה לשריפת 250 מכתבים. הצנזורה במצרים הורתה שלא לפרסם את העניין ולכן האירוע לא נודע מחוץ לאזור ההתרחשות. הפעולה נחלה הצלחה.

2. ביום רביעי, 14.7.1954, נכנסו רוברט דסה ושמואל עזאר לספרייה האמריקנית באלכסנדריה חצי שעה לפני שעת הסגירה. כל אחד מהם אחז בידיו נרתיק משקפיים ובו חומר נפץ. הם הטמינו את הנרתיקים בין הספרים והסתלקו. הנזק היה שריפת כמה מדפים וספרים. העיתונות המצרית הסתפקה בדיווח לקוני על קצר חשמלי שגרם לשריפה. גם הפעולה הזאת נחלה הצלחה.

¹⁴ שם, עמ' 60.

¹⁵ פרנק משך תשומת לב – נהג במכונית פתוחה והרדיו פעל בקולי קולות.

¹⁶ גולן, עמ' 65.

¹⁷ שם, עמ' 66.

¹⁸ אילן, עמ' 26.

3. באותו יום רביעי בלילה פרצה שריפה בבניין הספרייה האמריקנית בקהיר. לאחר שכובתה האש נמצאו שני נרתיקי משקפיים עם החומר הדליק שהתגלה באלכסנדריה.¹⁹ הפעולה הוכתרה בהצלחה.

4. ביום שישי, 23.7.1954, יום השנה השני למהפכת הקצינים החופשיים במצרים, נתפס פיליפ נתנזון בכניסה לקולנוע "ריו" באלכסנדריה בעודו מנסה לכבות שריפה שהתלקחה בכיסו, כמובן לפני שהספיק להניח את הפצצה בקולנוע. הפעולה הרביעית נכשלה ופיליפ נתנזון נלקח לחקירה.

תוצאות הכישלון המבצעי במצרים

בתוך שבועיים לכדו המצרים את חברי החוליה האלכסנדרונית. ראשונים נתפסו פיליפ נתנזון וויקטור לוי ב-23 ביולי. רוברט דסה נעצר ב-25 ביולי, ושמואל עזאר ב-31 ביולי. מאיר מיוחס נתפס רק ב-5 באוגוסט.

תחילה סיפרו שפעלו על דעת עצמם וביקשו שלא להסגיר את מקורותיהם. הם עברו עינויים קשים וטענו בחקירות שהם קומוניסטיים שפעלו דווקא למען מצרים משום שחששו משלטון זר של הבריטים והאמריקאים. חברי החוליה עשו מאמצים כבירים שלא לדבר על מדינת ישראל ששלחה אותם.

בזמן שהצעירים עונו והשתדלו שלא להסגיר את חבריהם מסר פרנק את כל המידע שנדרש כדי להפליל את כולם, עוד בטרם בוצעו הפעולות. כבר בשובו למצרים כשבדו המינוי החדש כמפקד הרשת גילה פרנק למודיעין המצרי את כל הידוע לו על חוליות 131. את חוליית אלכסנדריה הפעיל לפי הנחיות המודיעין המצרי, ואף פעולה מהפעולות לא כוונה נגד מתקן בריטי.²⁰

פרנק פיקד בפועל רק על התא האלכסנדרוני אך שמע באותה עת על משה מרזוק ועל מרסל ניניו. כשהגיע למצרים ביוני 1954 ביקש מויקטור לוי להכיר לו את מרזוק, אולם כאשר נסעו יחד לבית החולים שבו עבד, מרזוק לא נמצא שם. מידע מועט זה הספיק לפרנק כדי למסור למצרים את שמו של מרזוק ואת כתובתו המדויקת ולהביא למאסרו.

ימים אחדים לאחר שנתפסו חברי החוליה האלכסנדרונית נלכדו גם אנשי חוליית קהיר הרדומה. משה מרזוק נתפס ב-5 באוגוסט וב-8 באוגוסט נעצרו מרסל ניניו, מאיר זפרן ואלי נעים. בכליו של

¹⁹ דסה, עמ' 17.

²⁰ טבת, קלב"ן, עמ' 54.

מרזוק נמצא גם כרטיס הביקור של סיזאר כהן, פקיד בבנק זילכה, נשוי ואב לילדים. בהיותו בפריס פגש מרזוק מכר, תושב קהיר לשעבר, שביקש ממנו להעביר 100 לירות מצריות לאחיו, סיזאר כהן, שנשאר במצרים. מרזוק העביר את הכסף ושכח מהעניין, אך כרטיס הביקור שנותר בכליו הביא לתפיסתו של כהן.

סיזאר כהן שנתפס לא היה חלק מן הרשת ועונה קשות בחקירות עד ש"הודה" בהיותו "מרגל ציוני" ואף הסגיר רשת שלמה של מרגלים – את כל עובדי בנק זילכה, וביניהם אביו של מאיר זפרן ועוד מספר דמויות מנכבדי הקהילה היהודית, 42 איש בסך הכול. אף הם נחקרו תוך עינויים קשים, עד שהגיעו החוקרים למסקנה שאין ממש בעדותו של כהן והניחו להם. את סיזאר כהן טרם שחררו, ותכננו לנקום בו על ש"הטעה" אותם – המצרים הודיעו לו כי דינו נחרץ למוות, כיסו את עיניו, הציבו אותו בפני כיתת יורים וביימו טקס הוצאה להורג. הרובים לא ירו, אך סיזאר כהן שוב לא חזר להיות האדם שהיה. עצביו התרופפו ודבק בו גמגום קשה.²¹

כהן נכלל ברשימת שלושה עשר הנאשמים ולבסוף נמצא זכאי.

כאשר החל המשפט ב-11 בדצמבר 1954 בקהיר התברר שהמצרים משתמשים בו להרתיע את תושבי מצרים כולה. במקביל למשפט הראווה של היהודים התקיים משפט לחברי תנועת "האחים המוסלמים". שתדלנים למען האסירים היהודים הגיעו עד נאצר בבקשה שיחון את האסירים, אך נאצר סירב לבקשתם בתקופה קריטית כל כך למשטרו.²² כשישה שבועות לאחר שהועלו לגרדום שישה מאויבי השלטון, חברי "האחים המוסלמים", הועלו לגרדום גם משה מרזוק ושמואל עזאר.²³

גזרי הדין של שאר החברים היו קשים מאוד. אף שהחוליה הקהירית לא פעלה והייתה "רדומה", שילמו אנשיה מחיר כבד כאשר נחשפו.

פול פרנק המשיך לבקר את חברי החוליות גם במעצר לאחר שנתפסו. הוא עזב את מצרים שבועיים לאחר נפילת הרשת ואיש טרם חשד בו כ"סוכן כפול" שדיווח למצרים על פעולותיהם.

שנים לאחר מכן, כאשר ריצו את עונשם בכלא המצרי, התחבטו אנשי תא אלכסנדריה בשאלה כיצד נסחף התא הקהירי למפולת שהתחוללה באלכסנדריה. הם הרי לא גילו לחוקרים אפילו

²¹ גולן, עמ' 131.

²² שם, עמ' 143.

²³ חברי "האחים המוסלמים" הוצאו להורג ב-10 בדצמבר 1954 – שם, עמ' 156.

ברמז על קיומו של תא נוסף, בעיר הבירה. למעשה אפילו לא נחקרו על אפשרות כזאת.²⁴ מרסל ניניו ומשה מרזוק נתפסו ואחריהם גם מאיר זפרן ואלי נעים ועוד צעירים שלא היו קשורים לפרשה כלל. נתפס גם מקס בינט, אשר לא היה חבר ברשת אלא עסק בענייני מודיעין אחרים במצרים, ובסך הכול נתבקש להעביר מסרים ואת המשדרים לחברי הרשת דרך מרסל ניניו. בינט התאבד בתאו בזמן החקירות והמשפט ב-21 בדצמבר 1954, 40 יום לפני הוצאתם להורג של משה מרזוק ושמואל עזר.

כאשר עלה ד"ר מרזוק לדוכן העדים בעת המשפט, הוא היה היחיד שקיבל עליו את האחריות לכל הפעולות של אנשי הרשת. אף שהיה ידוע לחבריו משני התאים, הקהירי והאלכסנדרוני, כי פרש מתפקידו ומפעילותו ברשת, חש מרזוק חובה מוסרית לעמוד לצד חבריו הנאשמים. מרזוק שימש בתפקיד הבכיר ביותר בחוליה הקהירית. בישראל חיכתה לו עבודה כרופא, וברשותו היה דרכון שבאמצעותו יכול היה לצאת בקלות את מצרים, אולם מבחינתו בריחה לא עמדה על הפרק. מרזוק היה היחיד שתפקד כמנהיג ונתפס כגיבור הפרשה, אף שבפועל לא נטל חלק בפעולות האלה. רוברט דסה היטיב להביע זאת:

פעמים רבות לאחר המשפט נשאלתי מדוע החליטו המצרים לחוס על חיי ועל חיי ויקטור ופיליפ ולהוציא להורג דווקא את מרזוק ועזאר, שחלקם ברשת היה קטן יותר. עד היום אין לי תשובה ברורה לכך. סביר להניח, שההסבר טמון בעמדתו הבלתי מתפשרת של מרזוק. הוא היה היחיד מכולנו שהצהיר: "מודה בעובדות, אך לא באשמה". וכשהשופט שאל אותו מי היה האחראי על הרשת בקהיר, ענה בפשטות: "אני". מהאחראים האמיתיים לפרשה מעולם לא שמעתי את המשפט הזה.²⁵

²⁴ הראל, עמ' 227.

²⁵ דסה, עמ' 47.

תוצאות הכישלון המבצעי בישראל

מדינת ישראל הכחישה באופן גלוי כל קשר לרשת שנחשפה. רוב אנשי הרשת שנאסרו היו חיילי צה"ל ונראה היה שהאחראים להקמת הרשת ולהפעלתה הסירו כל אחריות מעל עצמם ולא פעלו לשחרור האסירים.

ביומנו של משה שרת, שהיה ראש הממשלה באותה תקופה, נזכרים מאמצים סמויים שנעשו בעניין הנידונים במצרים, עוד בטרם ניתן גזר הדין במשפט. שגרירות ישראל בלונדון ביקשה מציר מפלגת העבודה הבריטית, מוריס אורבך, לטוס לקהיר ולהיפגש עם נאצר, אך שליחותו לא עלתה יפה.²⁶ שליח ישראלי נוסף, גדעון רפאל, ניהל מגעים חשאי עם נציג מצרי בניסיון לקבוע פגישה לא רשמית בין נציגי ממשלת ישראל ומצרים, ותבע להימנע מעונשי מוות במשפט בקהיר. הוא הציע להחליף את אסירי הפרשה בקבוצת הסטודנטים המצרים שחצתה את הגבול הישראלי ברצועת עזה ושבינתיים נשפטו חבריה לחמש שנות מאסר.²⁷ גם ניסיון זה לא צלח. לאחר שניתן גזר הדין הורה משה שרת לחדול מהניסיונות להיוועד עם המצרים באמירה "לא ניוועד בצלו של גרדום".²⁸

כשלונה של פעולה זו עמד על סדר היום הציבורי במשך שנים רבות והביא למשברים פוליטיים, שזכו לכינוי הכולל "פרשת לבון" או "הפרשה".

²⁶ גולן, עמ' 177.

²⁷ שם, עמ' 178.

²⁸ שם, עמ' 190.

מדוע הופעלה החוליה האלכסנדרונית בקהיר?

מאלכסנדריה לקהיר

השאלה הגדולה, שלא ניתן עליה מענה מעולם, היא מדוע הופעלה החוליה האלכסנדרונית וביצעה את מעשי ההצתה בקהיר במקום החוליה הקהירית.

ברמה המעשית, הטקטית-המבצעית, לא ברור מדוע נאלצו אנשי החוליה מאלכסנדריה לנסוע מאות קילומטרים מעירם כדי לבצע את הפעולות בקהיר, בזמן שאנשי התא בקהיר היו מיומנים לא פחות מחבריהם באלכסנדריה והיה להם יתרון ברור הנובע מעצם היותם מקומיים, מעורים היטב בסביבה ומכירים את העיר ואת מבוכיה.

התשובה הסבירה ביותר לשאלה הטקטית היא כי ד"ר משה מרזוק, שהיה מפקד התא הקהירי, הפסיק בכעס את פעילותו במחתרת מסיבה לא ארגונית-פורמלית-פרוצדורלית אלא מסיבה מהותית, ובעקבותיו הלכו חבריו מאיר זפרן ואלי נעים. לא ידוע אם מרסל ידעה מראש על החלטתם.

כבר בזמן שעבר הכשרה ואימונים בארץ התווכח מרזוק עם אברהם דר, מפקדו הראשון, באשר למטרת הארגון במצרים.²⁹

בשלב מסוים הבין מרזוק שעל אנשי הרשת להתחיל לבצע פעולות שונות שלא התאימו לרוח הפעולות שלמען התגייס מלכתחילה ושאותן הסכים לבצע. בסוף מאי 1954 הוא נפגש בפריס עם מפקדו, מרדכי בנצור, והיה מלא טענות. הוא ביקש מזה זמן לעלות לארץ ולשרת בצה"ל כרופא, אך בשל מחויבותו לרשת ולמגייסיו נשאר במצרים "בלי כל תכלית ותועלת".³⁰ הוא לא היה בקשר עם מפעיליו בארץ ומעולם לא השתמש במכשירי האלחוט שהיו ברשותו.

בפגישתם הודיע מרזוק למפקדו שאין הוא מעוניין להמשיך ב"משחקי הילדים"³¹ הללו, והבהיר כי בכוונתו לחסל את רכוש אביו שנפטר במצרים ולעלות מיד לארץ. לטענתו, אפילו הפעולות הקטנות והפשוטות כמו הפצת עלוני התעמולה, אינן מצליחות ויש תחושה של חובבנות וחוסר מקצועיות. מרזוק הרגיש כי הוא מבזבז את שנותיו לריק וכי לא לשם כך התגייס. נראה שטען כי

²⁹ על פי ראיון שערכתי עם יוסף מרזוק.

³⁰ אשד, עמ' 52.

³¹ שם, שם.

אנשיו אינם מסכימים לבצע פעולות הצתה וכי הם משתמשים בחומרים פרימיטיביים ושאיננו מוכן לבצע פשעים נגד האנושות.³²

מפקדי החוליות בארץ ידעו שהתא הקהירי "רדום", משום שמרזוק לא הסכים לבצע את מעשי ההצתה וסירב לשרד לישראל בעזרת האלחוט. הוא הודיע זאת למפקדו סא"ל בנצור בפגישתם בפריס.³³ בדיוק על העניין הזה התבקש מרזוק לספר בזמן המשפט במצרים:

...אמרתי לו (מרזוק לבנצור – נ"ש): אם הנך מתכוון שאני אעביר אליך ידיעות, הרי בדבר זה אינני מתמחה ביותר ואין בדעתי לעשות זאת.

הוא אמר: אין זה מענייניך דברים כאלה.

ענית לי: אם כן, מה רצונך ממני?

ענה: אני טרם למדתי את עניינך ואני אשלח לך מכתב עם כל הפרטים כשתהיה בפריס. אחר כך נסעתי לפריס, הכנתי את ניירותיי והתכוננתי לחזור למצרים, וחזרתי. אך בהיותי בפריס לא קיבלתי שום מכתב ממרדכי (בנצור – נ"ש). כשחזרתי למצרים, חזרתי למסלול חיי הרגיל, וחיכיתי למכתב שיבוא מראול (איש קשר – נ"ש), אך המכתב לא בא... עברו ימים ולא קיבלתי ולא כלום, ובסוף שנת 1953 התקשרה אתי מרסל ומסרה לי חבילה. משפתחתי מצאתי בה שתי קופסאות על האחת כתוב "מ" ועל האחרת כתוב "וי" ואז הבינתי כי האחת מיועדת לויקטור (לוי מאלכסנדריה – נ"ש) והשנייה לי. כתבתי מכתב על כך לויקטור. כשפתחתי את הקופסה המיועדת לי מצאתי מכשיר אלחוט ואז נוכחתי לדעת כי מרדכי לא עמד בדיבורו כשאמר לי שאין דברים אלה מעניינים אותך. כתבתי מכתב לראול והודעתי לו כי ברצוני לפרוש מן הארגון.³⁴

בהמשך המשפט אמר מרזוק, שקיבל הוראה מאברהם דר למסור את מכשיר האלחוט שברשותו לצעירים שבאלכסנדריה, "אחרי שהסברתי לו שאינני רוצה להמשיך בעבודה".³⁵

³² הטיעון האחרון מובא מתוך תרגום פרוטוקול המשפט (עמודי אינם מסופרים).

³³ בנצור נפגש עם מרזוק שלוש פעמים בין 28 ל-31 במאי 1954. בנצור מצאו "לא מתאים" והסכים לבקשתו להשתחרר מתפקידו (בעדותו חזר בו מהביטוי "פיטרתי אותו"). ימים אחדים לאחר מכן חזר מרזוק למצרים נחוש בדעתו להחיש את עלייתו לישראל (טבת, קלב"ן, עמ' 44).

³⁴ מתוך פרוטוקול המשפט.

³⁵ שם.

לכאורה אפשר לטעון שהמשפט במצרים היה מעין הצגה, וכי הדברים שאמר מרזוק במשפט אינם מדויקים משום שוודאי היה צריך לשנות מן האמת כדי להשמיע למצרים מה שרצו לשמוע ולא להפיל את עצמו. אך למעשה נראה שדיבר אמת באשר למכשיר האלחוט מאחר שהמכשיר באמת לא נמצא ברשותו אלא הועבר לחוליה האלכסנדרונית. לטיעון הזה יש להוסיף את יושרתו של מרזוק, ולפיכך ראוי להניח לגביו כי דיבר אמת ולא פעל לרצות את חוקריו.³⁶

בנוסף אושש ויקטור לוי את טענתו זו בזמן המשפט: "ויקטור אישר את דבריו של ד"ר מוסה כי האחרון לא השתתף במקרים בהם השתמשו בחומר נפץ וכי לאחר חוזרו מצרפת הביע האחרון את רצונו לנטוש את הארגון החשאי".³⁷

בשיחה שערכתי עם מר מאיר זפרן הוא הדגיש שמרזוק אמר לו כשחזר מפריס בפעם השנייה ביוני 1954 "התפטרתי מן הארגון".³⁸ זפרן הוסיף, "לי לא הייתה כל כוונה להמשיך ולהיות חבר בארגון ללא חברי הטוב, משה. מה גם שאת מה שנתנו לנו לבצע עד לאותו היום לא אהבתי והרגשתי שאין טעם להמשיך בפעולות האלה".

במבט רטרוספקטיבי, ברור שד"ר משה מרזוק הבין את המצב לאשורו, בטרם החלה ההסתבכות. הוא היה מופת של אחריות מוסרית לא פורמלית ובעל תודעת מנהיגות מובהקת.

השאלה מדוע פעלו בקהיר אנשי אלכסנדריה ולא אנשי קהיר נדונה בקצרה בספר "מבצע סוזאנה":

פיליפ (נתנון – נ"ש) עורר שאלה אחרת: מדוע צריכים אנשי אלכסנדריה לפעול בקהיר? מדוע לא יבצע את הפעולה התא הקהירי? ויקטור ענה, שהתא הקהירי שוב אינו קיים. ואמנם, כך האמין. כאשר נפגש, זמן לא רב לפני כן עם מוסא מרזוק והלה מסר לו את המשדר השני, הסביר את הדבר בכך, שהוא, מרזוק, פורש מכול פעילות. לשאלת ויקטור השיב קצרות: הסתכסכתי עם בנצור. וויקטור לא יסף לשאול.³⁹

בעצם העברת מכשיר האלחוט לידי ויקטור לוי יצא משה מרזוק מן המשחק ואיתו חברי התא הקהירי, למעט מרסל ניניו שהמשיכה לשמש אשת הקשר בין המפעילים מישראל וחברי התא

³⁶ בייחוד לאור דברי זפרן להלן בעמ' 26.

³⁷ מתוך פרוטוקול המשפט.

³⁸ הראיון עמו נערך בדצמבר 2007 בביתו בחיפה.

³⁹ גולן, עמ' 69.

האלכסנדרוני. מכאן, שמפעילי התא הקהירי בארץ ידעו שלא יוכלו להיעזר בהם ופנו רק לאנשיהם באלכסנדריה.

עצם הפעלת החוליה

ברמה האסטרטגית מתעוררת שאלה נוספת, חמורה לא פחות, ובה הדגש אינו על איזו חוליה הופעלה – האלכסנדרונית או הקהירית, אלא על עצם ההחלטה להפעיל את החוליה.

ייעודה המקורי של יחידה 131 היה לבצע פעולות חבלה בשטח האויב **בזמן מלחמה** כאמצעים של לוחמה פסיכולוגית, וכן לסייע במילוט היהודים **בזמן מלחמה**. כיוון שהיחידה נועדה להיות מופעלת רק בשעת חירום עליונה ותוך התחשבות בשיקולים מדיניים מורכבים, התגבש בשנת 1950 הסדר – על דעת צה"ל ומשרד החוץ – שקבע הקמתה של "ועדת שניים", בהרכב ראובן שילוח, כראש המוסד ונאמנו של שר החוץ, וסגן הרמטכ"ל מרדכי מקלף. על "ועדת השניים" הוטל לפקח על מדיניותה של היחידה המבצעית והפעלתה.⁴⁰

בפברואר 1954 תבע איסר הראל, ששימש אז כראש המוסד המרכזי למודיעין ולביטחון וכיושב ראש ועדת ראשי השירותים החשאיים, להפעיל את "ועדת השניים" על יחידה 131 ולקיים את הפיקוח המשותף, אך תביעתו נדחתה באופן חד-צדדי על ידי שר הבטחון, פינחס לבון, מבלי להתייעץ עם ראש הממשלה.⁴¹

בכנס על "עסק הביש ופרשת לבון – המשמעות ההיסטורית", שנערך באוניברסיטת חיפה בנובמבר 2004 מטעם מוסד הרצל לחקר הציונות, קבע פרופסור יואב גלבר⁴² כי

מי שהיה אז הדמות המרכזית לציודו של בן-גוריון מקהילת המודיעין, ראובן שילוח, מתייחס לבעיה הזאת של הפעלת יהודים בהרצאה שהוא נשא לפני המחזור השני של מה שקראו בית הספר הגבוה למודיעין. [...] בערך חודש לפני שהוא פרש מראשות המוסד. אומר אז שילוח: "אנחנו איננו כמדינה אחרת הדואגת רק למדינה. אנחנו דואגים גם לעם שאינו במדינה. אנחנו בתפקידים ידועים סומכים על אנשים (והוא מתכוון לנוער יהודי בארצות חוץ) אשר בהתלהבות ומתוך לויאליות אנו נעזרים בהם. הוא הדין עם אותן

⁴⁰ הראל, עמ' 17.

⁴¹ שם, עמ' 19.

⁴² גלבר שימש במשך שנים החוקר הרשמי של אמ"ן, ופרסם ספרים בנושא, כך שהוא בקי בפרטי האירועים והתהליכים, וראה כנראה גם את החומר הגנוז בארכיון צה"ל.

מדינות שיש להן חסידים ואזרחים במדינות זרות". רוצה לומר, היהודים בעולם הם בשבילנו כמו הקומוניסטים בשביל ברית המועצות. שילוח ציין את הפוטנציאל שטמון בניצול הפזורה היהודית בעולם, בארצות אויב ובארצות נייטרליות או שלישיות, לצרכי המודיעין הישראלי; אבל גם הדגיש את הסיכונים שטמונים בכך למעמדם של היהודים בארצותיהם ואת האחריות שנובעת מכך. הוא הביא דוגמאות של הסתייעות ביהודים במאבק שקדם להקמת המדינה, ואז הוא אומר – תיזהרו, כי הנסיבות השתנו לאחר הקמת המדינה, ולא כל מה שהיה מותר, אפשרי או אפשרי בעבר, כוחו יפה גם בהווה. זה שנה אחרי נפילת הרשת בעיראק, ושנתיים לפני נפילת הרשת במצרים.⁴³

לאור עמדתו של שילוח ואזהרותיו של הראל אפשר להניח בביטחון, כי אם היה מופעל הסדר הפיקוח על יחידה 131 לא הייתה ניתנת ההוראה, הרשת לא הייתה מופעלת ויתכן שלא הייתה נחשפת.

ההנחה המבצעית של אמ"ן הייתה צריכה להיות שמעת שהופעלה חוליה, ואין זה משנה לשם מה, החלה "הספירה לאחור" בדרך לחשיפתה. אין להעלות על הדעת מבחינה מבצעית שחוליה תופעל ואחר כך "תורדם" מחדש. היה פה אפוא מהלך בעל משמעות אסטרטגית, וזו החלטה שבתנאים תקינים צריכה הייתה להתקבל ברמה האזרחית – לפחות בדרג שר הבטחון, ורצוי מאוד על ידי ראש הממשלה עצמו. ברור שלא כך היה.

בנצור היה להוט להפעיל את האנשים במצרים ולא התחשב בסכנות הכרוכות באפשרות נפילתם, בהשלכות החמורות של תפיסתם על כל יהודי מצרים, או בכך שמלכתחילה נועדו למשימה אחרת, חשובה פי כמה מבחינה אסטרטגית. על פי אשד, בנצור ידע כי החוליות במצרים הן במצב של התרופפות וניתוק, אולם המציאות שבה נתקל עלתה על המשוער.⁴⁴

בנצור ביקש להפעיל את אנשי הרשת מכיוון שעמד לסיים את שירותו כמפקד היחידה, וחשוב היה לו להשלים את המלאכה שהחל בה ולזכות ב"הילה" כאשר תצליח. לאחר הפגישה עם מרזוק החליט בנצור לבסס את מעמדו של אברי אלעד ביחידה 131 ולמנותו למפקד על אנשי הרשת במצרים. באותו זמן היו בעיות עם הקשר האלחוטי במצרים, ועל אלעד הוטלה המשימה לאתר את המכשירים ולנסות להפעילם לפי סידורי קשר שסוכמו מראש.

⁴³ מתוך סיכום הכנס <http://herzl.haifa.ac.il/esek1.doc>

⁴⁴ אשד, עמ' 52.

אלעד הגיע למצרים ונפגש עם אנשי הרשת בזה אחר זה. אלעד הפעיל את החוליה האלכסנדרונית והטיל עליה להכין מטענים קטנים המכילים חומרי נפץ לקראת הפעילות הצפויה, עוד בטרם נפתרו כל בעיות האלחוט. משימתו הוכתרה בהצלחה והדבר גרם להפתעה גדולה בקרב המפקדים בארץ.

נראה שבנצור היה מודע היטב למגבלות אנשי הרשת ולא יכול היה לטעון שהאמין ביכולת, במסוגלות ובטיב ההכשרה שעברו. לצערי, איני יכולה ללמד זכות על בנצור ולטעון שדאג לפקודיו, לאחר שמצאתי בפרוטוקול ועדת אולשן-דורי⁴⁵ מן ה-7 בינואר 1955 את דבריו הבאים:

דיברתי איתו (עם אברי אלעד – נ"ש) על אופן ביצוע פעולות, ביחס לתפקידו הוא וביחס לבחורים האלה. הסברתי לו מי הם. הסברתי לו, כי עם האנשים האלו אי-אפשר לעשות פעולות כאלו שאפשר לעשות עם אנשים הבאים מהארץ. הם לא יכולים להיפגש עם משמר מזוין, כי אינם חיילים. אלו בחורים יהודים מגולה ערבית, שזקפו קומתם, למדו, הושפעו על ידינו, אך אי-אפשר לקחת אותם למבצע קשה. הם יכולים לעשות פעולות רחוב. אדם משאיר משהו והולך ולא עומד בסכנות. התנגשות עם שמירה מזוינת אי-אפשר להטיל עליהם [...]. הסברתי זאת לאלעד ואמרתי לו, כי ידאג להחזיק את האנשים במתח של כוננות.

אין ברירה אלא להסיק מכאן כי בנצור סיכן את אנשי הרשת **ביודעין**.

בפרוטוקול הוועדה נזכרים גם דברי "אפי" עברון⁴⁶, מזכירו של משה דיין, שכיהן אז כרמטכ"ל:

הרמטכ"ל אמר שאנו נמצאים במצב לא נוח היות והיחידה שהופעלה [...] לא נועדה לפעולה כזאת. דיין אמר בשיחה עם בן גוריון בשדה בוקר על הוראה תמוהה של פ.ל. (פנחס לבון) בשעת היעדרו, על פעולה במצרים (והיו צריכים לדעת שתיכשל). קלות דעת פלילית!!! [הסוגריים וסימן הקריאה במקור – נ"ש].

מכאן שגם הרמטכ"ל ידע היטב כי אנשי הרשת במצרים לא אומנו למשימות מהסוג הזה.

⁴⁵ ועדת חקירה חשאית בראשות השופט העליון יעקב אולשן והרמטכ"ל הראשון של צה"ל יעקב דורי שהוקמה בשנת 1955. משימת הוועדה הייתה לברר האם המעשים שגרמו למאסרים במצרים נעשו על פי פקודות שניתנו מהארץ, ואם כן, על ידי מי הם ניתנו, באישורו של מי, ולאילו מטרה. הועדה לא הכריעה בשאלות שנחקרו, ולא קבעה אם קיבל ראש אמ"ן הוראות משר הביטחון או לא. ברבות השנים נחשף כי העדויות של אנשי אמ"ן בועדה היו עדויות שקר, וכי רבים מהמסמכים שהציגו היו מזויפים. השימוש באמצעים פליליים, ובפרט עדות השקר של אברי אלעד וההעתק המזויף של מכתב גיבלי לדיין, השפיעו משמעותית על מסקנות הוועדה, והיא לא הצליחה להגיע למסקנה בשאלה "מי נתן את ההוראה".

⁴⁶ אפרים עברון מילא תפקידים בכירים בשירות הדיפלומטי ואף שימש מנכ"ל משרד החוץ בשנים 1977-1978. מאוחר יותר כיהן גם כנשיא אוניברסיטת חיפה.

אחת ממסקנות ועדת אולשן-דורי הייתה כי כל דרג הוסיף להוראה נופך משלו, עד שהתכנון היה, כמו מעצמו, למבצע.

אין בספרות הגלויה תשובה לשאלה מי הורה לראש המודיעין, אל"ם בנימין גיבלי, להפעיל את חברי הרשת המצרית (כנראה הצמרת המדינית). לא מצאתי הסבר למטרות ההפעלה בספרות, בעיתונות ובארכיון צה"ל.

מטרה אחת אפשרית היא כדי לשמר את רמת הכוונות של חברי החוליה אשר לדעת ראש אמ"ן "הגיעו לרמת כוונות מושלמת".⁴⁷ לאור האמור עד כה ברור כי זו קביעה מופרכת ונטולת בסיס עובדתי.

מטרה אפשרית נוספת היא כי בישראל היה ידוע שבריטניה מבקשת להסיג את כוחותיה מתעלת סואץ ונהיר היה לכול, שאם אכן יצאו, ישתלטו המצרים על התעלה וזו סכנה ברורה ומיידית למדינת ישראל ולקיומה. מלחמת העצמאות הסתיימה רק שש שנים קודם לכן, ולחלק מן ההנהגה הישראלית היו עדיין חששות גדולים ממלחמה נוספת. האפשרות לשבש את פינוי סואץ על ידי השטת אוניה בדגל ישראל דרך מיצרי טיראן בחיפוי אוירי ירדה מעל הפרק, וכך נותרה רק דרך אחת שבאמצעותה יכלה ישראל לגרום משבר אמון של הרגע האחרון בין בריטניה למצרים: פעולה ישירה של היחידות המבצעיות של אמ"ן.⁴⁸

לא ידוע מי במערכת הביטחון הגה את הרעיון שאם יציתו כמה מטרות מערביות כמו ספריות ובתי קולנוע בריטיים או אמריקניים, וידאגו להחשיד את המצרים כמבצעי הפעולות, ישתכנעו הבריטים שלא כדאי להם לצאת מתעלת סואץ (כך שישראל תישאר מוגנת לפחות מצד הגבול המצרי).

עד היום לא ברור מי נתן את ההוראות לביצוע הפעולות הללו, מי האמין שהן אכן יצליחו, ומי האחראי לגורלם של אנשי הרשת שלא היו מאומנים לפעולות מן הסוג הזה. התכנית, חובבנית ככל שהייתה, יצאה לדרך. אינני עוסקת בשאלה הגדולה, המהדהדת עד היום, "מי נתן את ההוראה?", שכן היום, לאחר מותו של בנימין גיבלי, התברר שהוא זה שנתן את ההוראה ואף הודה בכך בסוף ימיו.⁴⁹

⁴⁷ כך על פי עברון, במסמך שכתב לשר הבטחון פינחס לבון (אשד, עמ' 133).

⁴⁸ טבת, קלב"ן, עמ' 43.

⁴⁹ גיבלי הודה בכך בפני העיתונאי ירמי עמיר (ששימש אז עורך מדור התרבות בעיתון "גלובס") באירוע חגיגי של התזמורת הפילהרמונית במלון הילטון בתל אביב בנובמבר 2007, חודשים ספורים לפני מותו. דליה מרוז, דוברת

בספרו קובע גולן⁵⁰ כי ממשלת ישראל לא הייתה הגוף שהחליט, וכי "הפרשה" נפלה עליה כהפתעה גמורה. האצבע המאשימה נשלחה בכיוון הממסד הביטחוני ונראה שלא היה אחראי אחד לכל הכישלונות שבאו אחרי ההוראה שנתן גיבלי. הקביעה הזאת של גולן נראית משכנעת, ואם כן יש לה כמה משמעויות חמורות:

(א) הממשלה איבדה למעשה שליטה על מדיניות החוץ ואפשרה לגורמים רשלניים ופזיזים מהצבא לסבך את המדינה בפרשה מיותרת לחלוטין, שגבתה מחיר כבד של חיי אדם, הרעה את מצבן של הקהילות היהודיות במצרים ואף הייתה יכולה לדרדר את ישראל למלחמה עם מצרים.

(ב) הממשלה כשלה גם בזיהוי האחראים למחדל והבאתם לדין. עד היום נשארו שאלות פתוחות באשר לגורמים שהביאו להסתבכות. הכישלון בזיהוי האחראים למחדל מצביע על כך שהכשלים במערכת הביטחון נשארו במקומם, על תקן "פצצה מתקתקת".

(ג) ברמה הפוליטית נראה שכל המפלגות התרחקו מהפרשה כמו מאש ולא ביקשו לברר את פרטיה, ולו כדי להפיק לקחים לעתיד. הפרשה נדחקה מסדר העדיפויות, ולא בכדי חשו גיבורי הפרשה שנעשה להם עוול.⁵¹

התזמורת הפילהרמונית, הייתה אף היא עדה לאירוע. הידיעה פורסמה ב"ידיעות אחרונות" ב-22 באוגוסט 2008, עמ' 8.

⁵⁰ גולן, עמ' 62.

⁵¹ על פי ראיון שערכתי עם רוברט דסה ב-11 במרץ 2008.

ייצוג אנשי החוליות בספרות ובמחקר

במהלך קריאת הספרות שהתפרסמה על "העסק הביש" התחוויר לי שפעמים רבות לא הוזכרו ההבדלים בין החוליות, וחמור מכך, מקומם של אנשי התא הקהירי נפקד ממקורות שונים.⁵² זהו ממצא בעל משמעות, המלמד על המעבר הקל, הטעון ולעתים אף הבלתי מודע, מן ההיסטוריה אל ההיסטוריוגרפיה.

אפשר להציע שני הסברים לממצא זה. האחד, אנשי התא מאלכסנדריה הם שביצעו את פעולות ההצתה ולכן "אור הזרקורים" מופנה אליהם. אנשי התא הקהירי לא פעלו בזמן תפיסת הרשת ולכן עניינו פחות את העיתונאים ואת החוקרים, מלבד מרסל ניניו הקהירית, ועליה נכתב רבות.⁵³ העיתונאים והחוקרים התעניינו בגיבורי הפרשה שפעלו טרם נתפסו ולא בקורבנותיה, האנשים שנתפסו מבלי שפעלו, או כאלה שנפגעו למרות שלא היו חלק מהרשת; לכאורה, המסר הסמוי הוא שהקורבנות שווים פחות.

ההסבר האחר הוא השתקה מכוונת מצד הממסד בישראל, שביקש לטשטש את החובבנות והרשלנות שהחולייה הקהירית יצאה נגדה בגלוי. אומר מלים אחדות על ההשתקה המכוונת והשיטתית הזאת.

לאחר שהועלה לגרדום מפקד התא הקהירי, משה מרזוק, נשארו בחיים מאיר זפרן ואלי נעים. מאיר זפרן נשפט לשבע שנות מאסר, ומששוחזר עזב את מצרים לפריס ומשם לישראל.

לפני שהשתחרר מן הכלא בשנת 1961 הבטיח לחבריו שנשארו כלואים כי יפעל למענם וידבר עם הגורמים שעשויים להביא לשחרורם בארץ. בפועל, כאשר הגיע לפריס, דאגו מפקדיו במודיעין להבהיר לו כי ייטב לו להתחיל בחיים חדשים בברזיל או בכל מקום אחר בעולם, ועדיף שלא יגיע לארץ. זפרן הזדעק ואמר שישב במשך שנים בכלא המצרי, סבל מעינויים קשים ובריאותו התרופפה, למען המדינה שרוצה עתה להרחיקו מעליה! הוא התעקש והגיע לארץ אחרי חודש, באוקטובר 1961.⁵⁴

⁵² למשל, טבת הזכיר בספרו קלב"ן את חוליית אלכסנדריה אך לא את חוליית קהיר.
⁵³ ניניו הייתה האישה היחידה ברשת, שימשה גורם מקשר בין שתי החוליות והכירה את כל אנשי הרשת במצרים. ייתכן שעמדה במוקד ההתעניינות גם משום שניסתה להתאבד במהלך החקירות הקשות שעברה.
⁵⁴ אלוף אהרון יריב, ראש אגף המודיעין, קיבל את פניו ברדתו מן המטוס. זפרן התרגש למראה המדים והדרגות, וכאשר אמר ליריב כי לכבוד לו לפגוש בגיבור כמוהו, ענה לו יריב: "תסתכל על עצמך..." (ראיון שערכתי עם זפרן ב-20 בדצמבר 2007).

בפגישות עם מפקדיו התבקש זפרן לשתוק ולא להתראיין בכלי התקשורת כדי שלא לסכן את חבריו שנשארו כלואים במצרים.

שבועות ספורים לאחר שהגיע לארץ הוזמן זפרן להיפגש עם דוד בן-גוריון, ונתבקש שלא להעלות בשיחה עמו את הפרשה משום שבן-גוריון "לא אוהב לדבר על זה". זפרן זכר את המילים המדויקות: "Meir, not a single word!". אולם משנפגשו, העלה בן-גוריון ביזמתו את הנושא.⁵⁵

זפרן שתק אבל כאב מאוד והרגיש כאילו לא עשה די למען חבריו שנשארו כלואים. הוא כתב מכתבים לגורמים רבים בצמרת צה"ל ובממשלת ישראל אך הם לא נשאו פרי. בשיחתי עמו אמר כי הוא משוכנע שאם משה מרזוק היה בחיים, הייתה האמת יוצאת לאור. לדעתו, חוש הצדק המפותח והיושר הבלתי מתפשר שלו היו מנצחים גם את הדרישה לשקט מטעם אנשי המודיעין בארץ. עד היום רואה זפרן במרזוק דמות נערצת, בעלת כושר מנהיגות ואסרטיביות – מפקדו האמתי והיחיד.

אלי נעים נמצא חף מפשע ובתום המשפט יצא את מצרים לישראל (דרך פריס). ד"ר יוסף מרזוק מספר שעברה עליו תקופה קשה מאוד בארץ בגלל חקירות ממושכות מטעם המודיעין הישראלי, שהאשים אותו כי בגד בחבריו. זהותו של אברי אלעד כסוכן כפול טרם נחשפה, ונראה שקצינים בצה"ל נטפלו לאלי נעים בניסיון למצוא אשמים ולהסיר מעצמם את האחריות.⁵⁶

כאשר לא יכול היה לשאת יותר את החקירות וההאשמות, ביקש נעים לעזוב את מדינת ישראל ולפתוח בחיים חדשים, שפויים יותר, בארצות הברית. מפקדיו בצבא (מודיעין) סידרו לו עבודה בבנק בניו יורק והוא עזב לשם בשנת 1965. אלי נעים שמר על קשר עם חבריו והגיע מדי פעם לביקורים בארץ עד שנפטר בשנת 2008 ולבקשתו הובא למנוחות בישראל. העובדה שחבריו התמידו בקשר עמו מלמדת על כך שהיו משוכנעים שלא בגד. אפשר אפוא לומר שאלי נעים היה קרבן נוסף של הפרשה המבישה הזאת.

בחרתי לסקור בעבודתי חמישה ספרי מחקר וספר עלילתי אחד (לילדים ולנוער) והם נדונים על פי סדר הוצאתם לאור.

⁵⁵ ראיון שערכתי עם מאיר זפרן בדצמבר 2007, בביתו בחיפה.

⁵⁶ ראיון שערכתי עם יוסף מרזוק בנובמבר 2007, בביתו ברמת השרון.

מבצע סוזאנה

הספר "מבצע סוזאנה" של העיתונאי אביעזר גולן, שיצא לאור בשנת 1976, הוא הספר המקיף ביותר שנכתב על פרשת "העסק הביש" עד היום. הספר עוסק לא ב"פרשה" או ב"פרשת לבון" (כמו שאר ספרי המחקר שבדקתי) אלא מספר את סיפורם של אנשי הרשת, אך לא את הסיפור של כולם.

גולן הקדיש את הספר "לשניים שלא זכו לחזור משה מרזוק ושמואל עזאר" ופירט את סיפור החוליות בקהיר ובאלכסנדריה ואת סיפור חייו המרשים של משה מרזוק כפי שתיאר באהבה ד"ר ויקטור סעדיה ז"ל, אך אין בו תיאור מפורט של פעולותיהם וחייהם של מאיר זפרן ואלי נעים (שניהם מקהיר) ושל מאיר מיוחס (מאלכסנדריה), אף שהם מוזכרים בספר. מאיר מיוחס שהה אז באפריקה ואלי נעים היה בניו יורק – לכן אפשר לתרץ את היעדר הפירוט בכך שלא היו בארץ. אולם תמוה בעיניי שגולן בחר שלא לראיין את מאיר זפרן, אף שישב שבע שנים בכלא המצרי והיה מקור המידע הזמין היחיד אז בארץ על החוליה הקהירית.

מי נתן את ההוראה

הספר "מי נתן את ההוראה" של העיתונאי חגי אשד יצא לאור בשנת 1979.⁵⁷ הספר מבוסס על חקירה מיוחדת שערך אשד בנושא ה"עסק הביש" ו"פרשת לבון". לצורך החקירה נפתחו בפני אשד – על פי כתב מינוי והרשאה מאת ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון – כל התיקים והארכיונים הסודיים הקשורים בחקירה. דו"ח החקירה, שהוכתר בשם "מי נתן את ההוראה", הוגש לממשלת ישראל על ידי בן-גוריון כאשר תבע ממנה למנות ועדת חקירה משפטית בנושאי "הפרשה" ו"העסק הביש".

הספר היה מוכן לפרסום כבר בשנת 1964, אך הצנזורה וכן איפול ממשלתי מנעו את הוצאתו לאור מפני החשש ממבוכה אישית ופוליטית שתגרום לממשלת ישראל ולאישים בצמרת מפא"י.⁵⁸ רק לאחר שהליכוד זכה בבחירות ב-1977 ומנחם בגין עמד בראש הממשלה ניתן האישור לפרסם ברבים את הספר.

⁵⁷ חבר מערכת "דבר" משנת 1954 ומשתתף קבוע בתכניות רדיו. פרשן וכותב מאמרים ומחקרים בנושאי מדיניות חוץ וביטחון.
⁵⁸ מתוך "בפתח" בספר.

אשד ניסה לפענח את התעלומות הרבות סביב פרשת לבון שהייתה תולדה של "העסק הביש", והגיע למסקנה שפינחס לבון נתן את ההוראה למעשה "העסק הביש" במצרים, וכן שהמפקד הישראלי של החוליות, פול פרנק, פעל לא לפי ההוראה הזאת, אלא היה קשור עם הביון המצרי והסגיר לידיו את הכפופים לו. האחריות העיקרית לכישלונות הרבים ולשרשרת הטעויות בכל חקירות "העסק הביש" מוטלת לדעתו על איסר הראל, שהיה אז ראש "המוסד". על פי אשד, התפטרות בן-גוריון הייתה מאולצת וכמוה כהדחה.

אשד התחיל את ספרו בתיאור פעולות ההצתה שעשו חברי הרשת ובתפיסתם על ידי הבולשת המצרית. עוד כתב על ההפתעה שבנפילת התא הקהירי, בהקשר של הבוגד אברי אלעד. הוא לא תיאר מה היה הרקע להקמת הרשת ולא מסר פרטים על אנשיה, כנראה משום שלא הייתה זאת מטרתו. למרות זאת, סיים אשד את ההקדמה לספרו בפסקה המרגשת:

בסערת הפרשה כמעט שנשכחו החיילים האלמונים שלה – נידוני קהיר והעולים לגרדום. צעירים יהודים מגולת מצרים, חברי תנועות נוער ציוניות שפעלו בתום לב, במסירות, בהקרבה ובנאמנות, הרבה מעל ומעבר לאלה שגילו הממונים עליהם כאן בישראל. הם ומעשיהם משמשים דוגמה ומופת, ובהם מתחיל הסיפור.⁵⁹

הביקורת שספג אשד במשך הזמן היא שהיה חוקר "מטעם" וחיפש מסמכים שישחירו את פינחס לבון, אשר זוכה קודם לכן על ידי "ועדת השבעה" שמינה בן-גוריון. לדעתי, הביקורת על אשד הייתה אכן מוצדקת. דוגמה קטנה לכך היא תמונות "גיבורי הפרשה" המופיעות על גב כריכת הספר וביניהם אל"ם בנימין גיבלי, שתחת תמונתו באה הכתובית: "ראש אמ"ן – שותף שהיה לקורבן". אני רואה טעם לפגם בכך שאשד בחר לכנות את גיבלי "קורבן", בזמן שהקורבנות האמתיים של הפרשה הועלו לגרדום או עדיין ישבו בכלא במצרים, וכן משום שגיבלי ברח מאחריות כמפקד ומפעיל הרשת, והיום נראה מוסכם שהוא נתן את ההוראה.

אנטומיה של בגידה

איסר הראל היה ראש המוסד בזמן ההתרחשויות הכושלות במצרים ב-1954. ספרו יצא לאור בשנת 1980 ונועד לתת תשובה מבוססת וחד משמעית מבחינתו לשאלה מה היו נסיבות המפולת במצרים. בהקדמה לספר כתב הראל:

⁵⁹ אשד, עמ' 16.

ספרי זה בא למלא באיחור חוב לאומי ומוסרי לקבוצה קטנה של אנשים אמיצי לב, ששלושה מהם מצאו מותם בכלא ועל הגרדום ואחרים כילו את מיטב שנותיהם בבתי סוהר במצרים בשל נכונותם לשרת ללא סייג את בטחונה של מדינת ישראל ובגין בגידתו הנוראה של קצין מודיעין ישראלי.⁶⁰

בספרו קבע הראל:

המפולת הטרגית היתה תולדת פרי הביאושים של תפיסה הרפתקנית ונמהרת ושל חוסר-הבנה מוחלט לנסיבות ולתהליכים היסטוריים.

המפולת במצרים הייתה פרי אמונת-פתי, שיש ביכולתה של פעולה מבצעית לשנות נסיבות מדיניות. [הראל התייחס בדבריו לאמ"ן ולעומדים בראשו – נ"ש]... היה זה גם כשלון מבצעי מדאיב, שבעקבותיו נזרקה קבוצה של צעירים וצעירות יהודיים, מסורים בלב ובנפש לישראל, בפזיזות וברשלנות פושעת אל הגרדום ואל בתי-הכלא המצריים.⁶¹

סיפורו של אלעד וכן הפעולות וההתרחשויות היום-יומיות שלאחר נפילת הרשת מפורטים בספר בהרחבה. הראל כתב על התא האלכסנדרוני וגם על התא הקהירי, ככל שהוא רלוונטי לבגידתו של אלעד. הראל השתמש בעדויות של אלעד וביומניו כדי להוכיח את טענותיו (בספר) שאסור היה לתת לאנשי הרשת לבצע את "מעשי הפרובוקציה" הללו.

הראל הטיל אחריות על "האדם השלישי", אברי אלעד, ועל מפקדיו, אשר הפקירו את אנשי הרשת במצרים בידי "פושע", "חסר אחריות", אדם "שטוב שלא ניתן לו קשר לאחרים", אדם מופרע בנפשו, שמעל באמון וגילה את פרצופו האמיתי. הראל כינה את ההחלטה להפעיל את הרשת "חסרת אחריות ונמהרת" וגם "מיסודה אווילית והרפתקנית".⁶²

הספר מסתיים במילים הבאות:

לפיכך, לא אלעד הוא האשם הראשי בפשעיו, אלא שולחיו ומפקדיו, שהטילו עליו משימה שלא היה מוכשר לעמוד בה ושהיה צפוי כי תכונות אופיו, אופי של אדם מושחת מבחינה מוסרית ומופרע מבחינה נפשית, בהכרח שיבואו בה לידי ביטוי, עם כל הנובע מכך.⁶³

⁶⁰ מתוך ההקדמה לספר.

⁶¹ אשד, עמ' 23.

⁶² שם, עמ' 303.

⁶³ שם, עמ' 304.

גם בספרו של הראל אי אפשר לראות רק דיווח ומחקר שקול, אלא מאמץ מכוון, ולדעתי גם מודע, לעצב רושם, שהרי היה לו אינטרס מובהק להבליט את הראייה הממלכתית שלו כראש המוסד לעומת אמ"ן. למעשה, הרשיע הראל את אברי אלעד בבגידה, בז לאמ"ן וטען כי נכשלו בהפעלת סוכנים ומרגלים. גם אם יש בספר פנייה מגמתית, הבעיה אינה במה שיש בו (הרשעה ברורה של אברי אלעד) אלא מה שאין בו – סימון אחראים במטה אמ"ן וצה"ל: בנצור, גיבלי ודיין.

לדעתי, טענותיו של הראל מוצדקות, בייחוד מפני שיש הוכחות לכך שניסה להפעיל את ההסדר ולקיים פיקוח משותף על יחידה 131 בטרם הופעלה היחידה במצרים, והוכחות לכך שתביעתו נדחתה על ידי שר הביטחון.⁶⁴

הרכבי והראל אמנם לא היו בסוד העניינים בזמן ההסתבכות, אך שניהם הרגישו צורך לרדת לעומק הדברים ולנסות לאתר את נקודות הכשל במערכות הבטחוניות שהיו מופקדים עליהן.

קלב"ן

קלב"ן (קליפת בננה), נכתב על ידי שבתי טבת, אשר התפרסם כביוגרף של בן-גוריון, ויצא לאור בשנת 1992. קלב"ן יצא לאור יחד עם הספר "כיתת יורים בבית גיז", והספרים אוגדו תחת כותר אחד: "עונת הג'וז". כיתת יורים עוסק בפרשת טוביאנסקי,⁶⁵ וקלב"ן עוסק בפרשת "העסק הביש" ובפרשת לבון. לטענת טבת (ואני מצטרפת אליה), לו היה גיבלי עומד לדין בפרשת טוביאנסקי, "העסק הביש" לא היה מתרחש כלל.

קלב"ן מפרט את השתלשלות "הפרשה" מתחילתה וקובע כי מה שהפך את "העסק הביש" ל"פרשה" היא השאלה "מי נתן את ההוראה?".⁶⁶ טבת מנתח מסמכים ותכתובות בשנים שבהן חקרו את הפרשה בארץ, ומנסה להוכיח שדוד בן-גוריון לא אשם במחדלים ובכישלונות הרבים. הספר מסתיים במילים הבאות:

⁶⁴ ראה המזכר ששלח סא"ל יהושפט הרכבי, ששימש אז מ"מ ראש אגף המודיעין, לאיסר הראל לאחר תביעתו בעניין – שם, עמ' 18.

⁶⁵ פרשה ביטחונית שהתרחשה בעת מלחמת העצמאות. במרכזה עמדו נסיבות מותו של מאיר (מישה) טוביאנסקי, איש ה"הגנה", קצין בצבא הבריטי ומנהל בחברת החשמל, שהוצא להורג במשפט שדה לאחר שנחשד כי העביר לבריטים מידע סודי. איסר בארי ושלושת החוקרים שהוציאוהו להורג – דוד קרון, בנימין גיבלי ואברהם קדרון – המשיכו במסלול חייהם. בארי, ראש אמ"ן באותה עת, נדון למאסר של יום אחד בלבד, "מזריחת השמש ועד שקיעתה", ועוד באותו לילה חנן אותו נשיא המדינה חיים וייצמן בהמלצתו של הרמטכ"ל; גיבלי נשאר בצבא והגיע להיות מפקד חטיבה וראש אמ"ן; קדרון היה למנהל הכללי של משרד החוץ. שנה לאחר המשפט, ב-1 ביולי 1949, כתב בן-גוריון לאלמנתו של טוביאנסקי שבעלה "היה חף מפשע, ופסק הדין וביצועו הם טעות טרגית". הודאה זו של בן-גוריון לגבי משפט שבוצע במהלך מלחמה הייתה מעשה מוסרי חשוב ואבן דרך משמעותית בעיצוב סמכויות הצבא ובפיקוח הדרג המדיני עליו.

⁶⁶ טבת, קלב"ן, עמ' 62.

יש שטעות שולית או מחדל בלתי משמעותי – ולא כישלון במאמץ המרכזי – הם שחורצים בהתפתחותם חיי אדם או מדינה. משול הדבר לאלוף אגרוף שיכול ליריבו וניצחם בכל קרבות הזירה – אבל הוכרע בסמטה על ידי סתם קלבי"ן, קליפת בננה שהחליק עליה. אם יש לכל אדם או לכל מדינה קלבי"ן משלהם, דומה שגבלי היה הקלבי"ן של בן-גוריון.⁶⁷

טבת מנסה לנקות את בן-גוריון (לשיטתו, הגיבור הטראגי בפרשה) מאשמה ולפטור אותו מאחריות. הוא מתמקד בשאלה "מי נתן את ההוראה" ומצביע על גיבלי כעל האשם העיקרי. מסקנות טבת שונות מאלה שהגיע אליהן אשד (מחבר "מי נתן את ההוראה"), אשר הצביע על לבון כעל האשם העיקרי בפרשה.

התאכזבתי מאוד להיווכח שטבת לא הקדיש פרק בספרו העבה (524 עמודים) לאנשי הרשת במצרים ומעט מדיי נכתב עליהם. טבת אפילו לא מצא לנכון להזכיר שהיו צעירים שישבו בכלא המצרי שבע שנים. מעל הכול צרמה לי מאוד העובדה שבקטע המובא להלן לא טרח טבת להזכיר את הצעירים בשמותיהם:

...בין 2 ל-23 ביולי ביצעה 131 שורה של פעולות. היו אלה פעולות-סרק שלא שירתו שום מטרה מדינית. תוצאותיהן לא היו אלא מאסר ממושך של שלושה צעירים וצעירה אחת, שתי תליות ושתי התאבדויות, וקלון שהומט על ישראל ועל אמ"ן...⁶⁸

עדות אישית: "הפרשה" מנקודת ראות

אלוף (מילי) פרופסור יהושפט (פטי) הרכבי, חתן פרס ישראל, עמד בראש המודיעין של צה"ל כממלא מקום במשך יותר משנה (1953-1954), ובמשך ארבע שנים שימש ראש אמ"ן. בעת פרשת "העסק הביש" היה הרכבי בשנת לימודים בפריס והוא זה שהחליף את אל"ם גיבלי בתפקידו כראש אמ"ן.

הרכבי פרסם בשנת 1994 את החוברת בתגובה לטענות שהעלה טבת בספרו "קלבי"ן". החוברת נכתבה לאחר רב-שיח שהתקיים באוניברסיטת תל אביב (לרגל הוצאת קלבי"ן לאור), בו נטלו חלק טבת והרכבי. פרופסור יורם דינשטיין, שכיהן אז כנשיא האוניברסיטה, הציע לשניהם לפתח את התיזות שהעלו בדיון ולהעלות על הכתב את טענותיהם. להשגותיהם ההדדיות היו הסתעפויות

⁶⁷ שם, עמ' 477.

⁶⁸ טבת, קלבי"ן, עמ' 43.

שאינן להן שיעור, והרכבי אף ביקש כי התיזות יפורסמו בשתי חוברות נפרדות.⁶⁹ בחרתי להביא כאן מדברי דינשטיין, הכל כך קולעים:

כרגיל, בכל מה שנוגע בפרשה, העיסוק בשאלות העובדתיות הקשורות בה כמוהו כנהליך קילופו של בצל: פרט לכך שכל שכבה חושפת שכבה נוספת, השקידה על המלאכה רק מעלה דמעות.⁷⁰

הרכבי הניח שהקורא מתמצא באירועים העיקריים של "העסק הביש" או "הפרשה" ולכן לא חזר עליהם.⁷¹ הוא כתב על גיבלי ועל בנצור, על אחריותם ועל הפתעתו מכך שבכלל ניתנה הוראה שכזאת לחברי הרשת במצרים:

זו לא הייתה יחידה צבאית [הרשת במצרים – נ"ש]. אנשיה אמנם חויילו לצה"ל ואף קיבלו אימון ראשוני בארץ, אבל הם היו חבורת אזרחים, וחיו חיי יומיום כאזרחים. ד"ר משה מרזוק ז"ל, שחש כנראה בחוסר התוחלת שהתגלתה ביחידה בחיי היומיום, כינה את אורח חייה "משחקי ילדים" (מתוך אשד, עמ' 52). הם היו אנשים נהדרים, בהתנדבותם לשרת את המודיעין ובאמון שנתנו במגייסיהם. הם היו יהודים וציונים אידיאליסטיים. מה שקרה להם בוודאי אינו אשמתם. הם היו בלתי מנוסים במבצעי חבלה והציוד שבידיהם היה דל והסתכם בכמות קטנה של חומר נפץ פרימיטיבי... מעמדם היה כעתודה לצרכים לא מוגדרים.⁷²

הרכבי לא כתב בפירוט על החוליות באלכסנדריה ובקהיר אך שאל שאלות שהיו צריכות להישאל על ידי האחראים על מפקדי הרשת מהארץ, למשל: אילו אמצעים עמדו לרשות היחידה במצרים? מהי כמות חומר הנפץ שהיה בידיה? מהם פרטי המבצע שהוטל עליה? אילו אמצעי מילוט היו לאנשיה למקרה של כישלון? כיצד יוליך ביצוע המבצע למטרה המדינית שהונחה ביסודו?⁷³

הרכבי לא תוהה מדוע הופעלה החוליה האלכסנדרונית בקהיר, אלא מתרכז בשאלה מדוע הופעלה בכלל. לאורך כל חיבורו ניכר שהוא זוכר היטב מי היו הקורבנות האמיתיים של הפרשה ומפגין רגישות, שלא תמיד מצאתי בשאר הספרים שנסקרו כאן:

⁶⁹ החוברת הראשונה שיצאה לאור הייתה "הפרשה" מאת הרכבי, והשנייה "הפצע ועוללותיו" מאת טבת, שנכתבה כמענה על טענות הרכבי בחוברת הראשונה.

⁷⁰ דברי דינשטיין במבוא לחוברת "הפצע ועוללותיו", עמ' 6.

⁷¹ הרכבי, עמ' 6.

⁷² שם, עמ' 23.

⁷³ שם, עמ' 26.

יותר מכולם, שילמו חללי "הפרשה" ואסיריה את מחירה. כלפיהם אנו עומדים נבוכים, חסרי מבע, להתנצל על קלות-הדעת בסיבוכם במבצע במצרים.⁷⁴

בדומה לטבת,⁷⁵ קבע אף הרכבי כי גם אם היה המבצע מוכתר בהצלחה והאנשים לא היו נאסרים – היה ערכו אפסי. חילוקי הדעות העיקריים בין טבת לבינו נסבו על אי תביעת דיין מגיבלי לשאת באחריות המבצעית, שלדעת הרכבי אומרת דרשני – התביעה לאחריות המבצעית הייתה חייבת לעמוד בפני עצמה, בלי כל שייכות לוויכוח על השאלה מי נתן את ההוראה.⁷⁶ כן סירב לקבל את הסברה כי הימנעות דיין הייתה מחוייבת נסיבות המציאות החיצונית, כפי שהציג זאת טבת.⁷⁷

באופן אבסורדי, הרכבי היה איש הצבא היחיד שנתן לציבור דין וחשבון גלוי על הפרשה, אף שכלל לא שהה בארץ בעת ההסתבכות בפרשה. הוא נתפס כאדם בעל יושרה וכחוקר מובהק המצוי מחוץ לפוליטיקה, ולא כחוקר "מטעם".

המשימה האבודה

עמלה עינת פרסמה את "המשימה האבודה", ספר עלילתי לילדים ולנוער, בשנת 2008. ספרה הוקדש "לזכרו של משה מרזוק ולזכרם של חבריו המתים והחיים גיבורים שלא זכו".

במובן מסוים הספר מתקן עוול היסטורי בכך שמוזכרות בו פעולותיהם של מרזוק וזפרן במסגרת תנועות הנוער ובמסגרת ה'הגנה', אולם הספר לא מדייק בעובדות.⁷⁸

הספר עוסק בתקופה שלפני נפילת הרשת ובעליית הגיבורים לארץ. תקופת המאסר במצרים, התקופה שלאחר מתן גזר הדין בשנת 1955 ועד השחרור מהכלא בשנת 1968, נעדרת מן הספר לחלוטין, כאילו הסופרת משלימה עם מחיקת השנים מחייהם, וחבל. בני בן ה-10, שקרא את הספר, ראה בכך את "החיסרון היחיד של הספר", ולדעתי היה מקום לתאר חוויות של האסירים מהתקופה הארוכה הזאת.

⁷⁴ שם, עמ' 57.

⁷⁵ "היו אלה פעולות סרק שלא שירתו שום מטרה מדינית", קלב"ן, עמ' 43.

⁷⁶ הרכבי, עמ' 26.

⁷⁷ שם, עמ' 31.

⁷⁸ כך למשל, נכתב בעמ' 108 "מאיר זפרן ומשה מרזוק נאסרו שלושה ימים לאחר הפיצוץ בבתי הקולנוע", בעוד שלמעשה הם נאסרו רק שבועיים לאחר מכן.

למרות הביקורת הזאת, עצם פרסום הספר הוא מעשה מבורך וראוי. הספר יגביר את המודעות לפרשה המבישה הזאת בקרב "הדור אשר לא ידע", ויקנה לגיבוריה את הכבוד הראוי להם כחלק מההיסטוריה של מדינת ישראל.

סיכום ומסקנות

עיון במאמרים שהתפרסמו בעיתונות בקטעים וצפייה בסרטים שנעשו על הפרשה הביאו אותי למסקנה דומה לזו שהגעתי אליה לאחר סקירת הספרות לצורך העבודה: ייצוג חברי החוליות היה זניח לעומת ההתעסקות בפן הפוליטי של הפרשה.

גיבורי הפרשה, אנשי הרשת, הפכו מגיבורים לקורבנות כפולים – פעם אחת היו קורבנות המצרים ופעם אחרת קורבנות הממסד הישראלי. אצילי הנפש ששרדו מן החקירות והעינויים במצרים בחרו שלא לזעוק ולבייש את המנהיגים ששלחו אותם למשימה חובבנית והמשיכו לשלם מחיר כבד של שתיקה עד היום, שנים לאחר שהשתחררו מן הכלא המצרי.

השאלה "מי נתן את ההוראה" כבר לא רלוונטית עבורם לאחר שבנו חיים חדשים במדינת ישראל. הם מבקשים לדעת מדוע בכלל חשבו בארץ שפעולה כזאת תצליח, מדוע לא שלחו אותם עם סיפור כיסוי, מדוע לא היו ברשותם דרכוני מילוט, ובעיקר מדוע נשלח לפקד עליהם אדם שבדיעבד התברר כי "קופת שרצים" תלויה לו על הגב.

התנערות הממסד מאחריות על הפעולות במצרים היא שכאבה יותר מכול. כך למשל, בראיון שערך אהוד יערי עם גיבלי, אמר האחרון כי הפעולות במצרים היו "חוצפה יהודית" – התלהבות של צעירים יהודים שחשבו שבפעולות כאלה ישנו את פני ההיסטוריה. אמירה זו הייתה שיא העלבון מבחינת רוברט דסה.⁷⁹

עד היום רב הנסתר על הגלוי בפרשה זאת. מסתבר שכיום נלמדת פרשת "העסק הביש" בקורסים של אנשי מודיעין, בשל אוסף המחדלים והכשלים המבצעיים שחובה ללמוד מהם ולהפיק מהם לקחים.⁸⁰ המסמכים הרלוונטיים בארכיון צה"ל עדיין חסויים, וחלק מהמסמכים "אבדו". מבחינה ציבורית מה שהתרחש מבחינה צבאית הוא עדיין בגדר "חור שחור".

⁷⁹ מתוך ראיון שערכתי עם רוברט דסה ב-11 במרץ 2008.
⁸⁰ מתוך ראיון שערכתי עם עובדיה דנון ב-24 בדצמבר 2007.

ביבליוגרפיה

יוסי אבנר, קדושי קהיר – חומר רקע לכתיבת עבודה אישית, המרכז למורשת המודיעין 1993.
נחם אילן (עורך), מצרים, סדרת קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים תשס"ח.

חגי אשד, מי נתן את ההוראה, ירושלים 1979.

אביעזר גולן, מבצע סוזאנה – הסיפור המלא של נידוני הפרשה, ירושלים 1979.

רוברט דסה, בחזרה לקהיר, תל-אביב 1982.

איסר הראל, אנטומיה של בגידה, ירושלים 1980.

יהושפט הרכבי, עדות אישית: "הפרשה" מנקודת ראותי, תל-אביב 1994.

שבתי טבת, הפצע ועוללותיו (אלוף הרכבי ופרשת לבון), תל-אביב, 1994.

שבתי טבת, קלב"ן, תל-אביב, 1992.

עמלה עינת, המשימה האבודה, הוצאת הקיבוץ המאוחד 2008.

רות קמחי, "ציונות ועלייה", נחם אילן (עורך), מצרים, ירושלים תשס"ח, עמ' 189-206.

ראיונות

ריאיון עם ד"ר יוסף מרזוק, (28 בנובמבר 2007), רמת השרון

ריאיון עם מאיר זפרן, (20 בדצמבר 2007), חיפה

ריאיון עם עובדיה דנון, (24 בדצמבר 2007), ירושלים

ריאיון עם רוברט דסה, (11 במרץ 2008), רמת השרון